FORSCHA SO'ZLAR TARKIBIDA QO'LLANILGAN -AK AFFIKSI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Abdulhamid Abdumo'minovich Abduvaliyev

Katta o'qituvchi,
O'zbek tili va adabiyoti fakulteti,
Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tilining izohli lug' atida keltirilgan so'zlar tarkibidagi kichiklikni, pastlikni, pakanalikni, kamlikni ifodalovchi -ak affiksining qo'llanilish holatlari xususida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Leksema, o'zak, so'z yasovchi affiks, affiksatsiya, ot, sifat, fe'l, negiz, so'z yasalishi.

НЕКОТОРЫЕ КОММЕНТАРИИ ОБ АФФИКСЕ -АК В ПЕРСИДСКИХ СЛОВАХ

Абдулхамид Абдумоминович Абдувалиев

Преподаватель,
Факультет узбекского языка и литературы,
Джизакский государственный педагогический институт

Аннотация: В этой статье представлена подробная информация об использовании аффикса -ак, означающего малость, неполноценность, дефицитность лексики узбекского языка.

Ключевые слова: Лексема, основа, словообразовательный аффикс, аффиксирование, существительное, прилагательное, глагол, основа, словообразование.

SOME COMMENTS ABOUT THE AFFIX -AK IN PERSIAN WORDS

Abdulhamid Abdumominovich Abduvaliev

Teacher,
Faculty of Uzbek language and literature,
Jizzakh State Pedagogical Institute

Abstract: This article provides detailed information on the use of the affix -ak, meaning smallness, inferiority, deficiency of the vocabulary of the Uzbek language.

Keywords: Lexeme, stem, derivational affix, affixing, noun, adjective, verb, stem, word formation.

Kirish

O'zbek tilining besh tomlik izohli lug' atida jami 234 ta forscha -ak qo'shimchasi yordamida yasalgan forscha-tojikcha so'zlar mavjud. Bu qo'shimcha o'zbekcha so'zlarda asosan ot so'z turkimiga tegishli so'zlarga qo'shiladi. Forscha so'zlarda -ak qo'shimchasi forscha fe'llarga ham qo'shib kelgan. Bunday so'zlar, ya'ni forscha fe'llarga qo'shilgan so'zlar 50 dan ortiq so'zni tashkil etadi. Shuningdek, lug' atda bodbezak (294), bodparrak (295), bodrezak, bodbarak (297) kabi so'zlar ham uchraydi. Shundan bodbezak (bod+bez+ak) shaklida hosil qilingan bo'lib, so'zi bezidan "esmoq" va -ak qo'shimchasi orqali yasalgan bo'lib "kuchsiz shamol esishi" ma'nosini ifodalaydi. bodparrak esa "shamol yordamda aylanadigan kichik parrak yoki ventilyator" ma'nosida ishlatiladi. Bodrezak so'zida esa bod - "shamol", rez esa "to'kmoq" ma'nosidagi rextan fe'li yordamida hosil qilingan bo'lib, "shamol yordamida to'kiladigan" ma'nolarida qo'llangan.

Asosiy qism. O'zbek tilining izohli lug' atida tarkibida -ak affiksi qatnashgan quyidagi so'zlar berilgan:

a) otdan kichraytirish va o'xshatish ma'nosini ifodalovchi ot yasaydi: bargak, ichak, yo'lak;

b) otlardan o'xshatish, holat, tur bildiruvchi sifatlar yasaydi: murg' ak (bola), qirmizak (olma), g' alvirak (yong' oq);

c) yakka yoki takrorlangan taqlidiy so'zlardan ot yasaydi: varrak, guldurak, qarsak, bizbizak, davdarak kabilar.

Yuqorida so'zlarning qaysi ma'noda kelishi haqida to'g' ri ma'lumot berilgan. O'zbekcha so'zlar bilan kelganda yuqoridagi

fikrlarga qo'shilishimiz mumkin. Ammo o'zbek tilining izohli lug' atida o'zbekcha so'zlardan tashqari forscha -ak qo'shimchasi bilan kelgan so'zlar mavjud. Chunki fors tilida -ak qo'shimchasi faqat otlarga qo'shibgina qolmay, balki fe'l, sifat va hatto ayrim sifatdoshlarga qo'shib; kichraytirish, "o'xshatish, kichiklik, kamlik, yetishmaslik, pakanalik" kabi ma'nolarni anglatuvchi ot va sifatlarga doir so'zlar yasaydi.

Lug'atda puxtan - "pishmoq", "pishirmoq" fe'lining hozirga zamon shakliga -ak qo'shimchasi qo'shib "oldin pishar, hammadan oldin pishuvchi, bir yoki ikki meva pishishi" haqida ma'lumot beruvchi so'z sifatida ishlatilgan. Masalan: jabazak ayni javpazak yoki jo'vpazak so'zlaridagi jav-paz-ak "arpa + pishmoq + kamlik, ozlik ma'nosidagi qo'shimcha" sxemasida hosil qilingan bo'lib, "arpa pishig' ida pishadigan birinchi meva" ma'nosini ifodalaydi. Chunki qolgan mevalar bug' doy pishganda pishadi. Arpa (jav) pishganda pishadigan yagona meva o'rikdir.

Izohli lug'atda forscha pechidan - "o'ramoq, chirmamoq" ma'nosidagi so'zlarining hozirgi zamon shakli pech so'zi "o'rash, chirmash" ma'nolarida bir necha so'z tarkibida ishtirok etgan. Lekin fe'l turkimiga tegishli so'z bilan kelgan -ak affiksi ot turkimiga tegishli so'z bilan "meva, o't, o'simliklar" ma'nosini ifodalab keladi. Lug' atda zarpechak (138), pechak (249), pechakgul (249), hatto tarkibida o'zbekcha so'zlar ham ishtirok etgan sutpechak (597) kabi so'zlar mavjud. Bularning barchasi "chirmashib, o'raydigan o'simlik"ka doir so'zlar bo'lib, ingichka va boshqa o'simliklarga o'rashib o'sganligi uchun ham "pechak - o'raydigancha", chirmashgan ma'nolarida qo'llaniladi. Zarpechak (138)

Филология / Филология / Philology

buralib, chirmashib o'sadigan sarg' ish o'simlik, pechak (249) "o'simlik tanasiga chirmashib o'sadigan o'simlik" ma'nosida, pechak (249) "o'ram, koptok, g' altak, pechak, handalak" ma'nosida, pechakgul (249) "karnaygullar oilasiga mansub o'simlik ma'nosida, sutpechak (598) "poyasi chirmashib o'sadigan barglari yuraksimon o't" ma'nosida, qo'ypechak (402) pechakgullarga mansub, sug'oriladigan yerlarda, adirlarda o'sadigan, qo'y-mol yeydigan bir yillik yovvoyi chirmovuq o't" ma'nosida qo'llangan. Yuqoridagi so'zlardan ma'lum bo'ladiki, pechak so'zi forscha, o'zbekcha so'zlar bilan kelgan ot turkimuga oid o'zbekcha chirmovuq ma'nosiga to'g'ri keladi.

Lug'atda fe'l turkimiga oid parridan – "uchmoq" so'zining hozirgi zamon shakli "parr" so'zi sermahsul qo'llangan. "Par" so'zi bod va shamol so'zlariga qo'shilib kelgan. Aslida ham bod so'zi o'zbek tilidagi yel va shamolga to'g'ri keladi, lekin bodparrak bu "shamolda aylanadigan parrak", shamolparrakni esa lug'atlarda ventilator deb berilgan. Aslida bodparrak va shamolparrak so'zlari sinonim hisoblanadi.

Paridan – so'ziga tegishli bo'lgan shabparrak (shapalak), ko'rshabparrak (ko'rshapalak) so'zlari ishtirok etgan. Shabparrak - "shaparak" kechasi uchadigan qushcha, ko'rshabparrak - "ko'rshapalak" esa "ko'zi ko'r, kechasi uchadigan qushcha" degan ma'noni anglatadi. Garchand so'zda uchmoq fe'li ishtirok etgan bo'lsa-da, ot turkimiga oid qushcha ma'nosida qatnashgan.

Lug'atda chin-, y'ani "ter-" felining hozirgi zamon shakli chin so'ziga –ak affiksi qo'shilib, chinak hosil bo'lgan. Shuningdek, mo'ychinak (667-b) xazonchinak (376-b) kabi so'zlar chindan so'zidan olingan. Chin so'zi omonim so'z bo'lib, Chin – "Xitoy", chin- "haqiqat" (o'zbekcha), chin- termoq ma'nosida har ikki tilda ham qo'llanadi.

Ozroq narsani tersa chinak ma'nosida keladi. Lug'atda ikki qo'shma so'z, o'zbekcha xazonak qilmoq (376-b.) hamda forscha xazonchinak (575-b) so'zlari bir ma'noda qo'llangan. Xazonchinakni lug'atda "xazon teruvchi", xazonak qilmoqni "kuzda yig'ishtirib olingan hosil qoldig'ini qidirib topib, terib olish" ma'nosida keltirilgan. Aslida xazonakchinak so'zi ham mana shu ma'noda ishlatiladi. Mo'ychinak - esa "kichkinagina soch, qosh tuklarini terish uchun ishlatiladigan qisqich" hisoblanadi. Yuqoridagi fe'l turkumiga tegishli forscha so'zlarning barchasi o'zbek tilida ot vazifasida keladi. Bundan boshqa kichiklik ma'nosini bildiruvchi quyidagi fe'l turkumiga doir forscha so'zlar ham o'zbek tilida qo'llaniladi. Masalan: koftan- "kovlamoq, qazimoq" so'zining hozirgi zamon shakli kovdan – kovak (419-bet), xo'rdan - "yemoq, ichmoq" fe'lining hozirgi zamon negizi xo'r- o'zagiga boshqa so'z qo'shish yordamida mazaxo'rak, moyxo'rak, loyxo'rak, no'xatxo'rak, oshxo'rak kabi so'zlar hosil qilingan.

Gazidan – "tishlamoq, chaqmoq" fe'lining hozirgi zamon shakliga kichiklik ma'nosidagi –ak qo'shimchasi qo'shilganda gazak, ya'ni "sharob ichuvchilarning gazagi (tishlagichcha), ruschada – zakuska", yoki "inson organizmidagi yaraning gazak olishi (shamollashi)" ma'nolarida, xafagazak – "yallig'lanish, gazak olish (yaraning gazak otishi)" tarzida keladi.

Bundan tashqari -ak qo'shimchasini olgan yuzdan ortiq ot turkumiga oid so'zlar mavjud. Bulardan ham –ak qo'shimchasi quyidagicha berilgan. Forscha bulbulak, varrak, vahmak (460-b), katak, kashak, kurtak, laxtak, maymunchak, mardumak kabi juda ko'p so'zlar qo'llangan. Bu qo'shimchalarning barchasi o'zbekcha –cha, ya'ni kichiklik, pakanalik ma'nolarini anglatuvchi qo'shimcha bilan sinonim qo'shimcha sifatida kelganligini ayrim ot

Филология / Филология / Philology

turkumiga doir –ak qo‘shimchasini olgan so‘z bir, ikki yoki undan ham ko‘proq ma‘nolarni bildirishi mumkin. Masalan: xar+ak=xarak so‘zi “eshakcha” degan ma‘noni anglatishi bilan birga “taglik poya ya‘ni dutor, tanbur kabi cholg‘ u asboblarning ipi yoki simlarini ko‘tarib turish uchun ishlatiladigan tirkak, eshakcha” ma‘nosida qo‘llanadi.

Biz yana sinonim ma‘noda qo‘llaniladigan tuxmak so‘zini ma‘nosiga to‘xtalsak, bu so‘z “nasl, avlod, urug‘, urug‘ don yoki eng kichik tuxumcha” ma‘nosida qo‘llanilishi mumkin.

Yana -ak qo‘shimchasi orqali bog‘langan so‘zlarning aksariyati meva, sabzavot va asosan o‘simliklarning nomini bildiruvchi so‘zlardir. Masalan: maymunchak so‘ziga o‘zbek tili izohli lug‘atida quyidagicha ta‘rif berilgan. Xo‘jag‘ at (maymunjon) “tanasi tikanak bilan qoplangan, yerda cho‘zilib o‘sadigan nordon, qoramtir-qizil, g‘ uch mevali ko‘p yillik o‘simlik”dir.

Ot turkumiga tegishli forscha so‘zlarni bir necha guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin:

a) Insonlarning kichiklik sifatiga egaligi ma‘nosini ifodalovchi so‘zlar. Bunday so‘zlarda insonlarning kichiklik, pakanalik, pastlik, maydalik belgisini bildiruvchi -ak qo‘shimchasi bilan yasalgan quyidagi so‘zlar: javak (67-bet) – “isirg‘ aning quyi qismi”; jamalak so‘zi esa 1) qiz bolaning hali uncha o‘smagan, yoyilib ketmaslik uchun paxta-pilik qo‘shib o‘rilgan sochlari; 2) Soxta kokil ma‘nosida. Shuningdek, jevak (79-b.) “xotin-qizlarning bo‘yniga taqadigan ziynat buyumi” ma‘nosida; kanizak – “yosh cho‘ri, yosh oqsoch”. Bunday so‘zlar anchagina uchraydi.

b) Daraxtlarlarning hajm belgisi bildiruvchi so‘zlar: kundak (430-b), kurtak (436-b), kamxastak (312-b), kaltak (299-b), tirmizak (46-b) va boshqalar.

Xulosa

Lug‘atda sifat turkumiga doir –ak affiksli forscha so‘zlar ishlatilgan. Bunday so‘zlar ham turli ma‘nolarda qo‘llanganligini ko‘ramiz. O‘zbekcha so‘zlarda otdan kichraytirish va o‘xshatish ma‘nosini ifodalovchi, otlardan o‘xshatish, holat bildiruvchi sifatlar yasaydi: murg‘ ak, qirmizak kabi. Lekin forscha so‘zlarda sifatga doir so‘zlardan ham sifat turkumiga oid ma‘nolarni ifodalovchi sifatlar yasaydi. Masalan: sho‘rak - sho‘rtak, tursh - turshak, puch - puchak, shirin - shirinak, xom - xomak, past - pastak va boshqalar.

Chunonchi, turshak haqida o‘zbek tilining izohli lug‘atida “danagi bilan quritilgan o‘rik” ma‘nosida keltirilgan, lekin fors tilida ma‘no jihatdan bir oz farq qiladi, chunki danagi bilan quritilgan o‘rikni “qoq” yoki “o‘rik qoq” deb aytiladi. Tursh so‘zi nordon, achqimtir bo‘lganligi uchun hali pishishiga biroz vaqtdan oldin yerga tushgan, chala pishgan o‘rikka turshak deb ataladi. Xomak so‘zi esa hali pishmagan qovunga nisbatan ishlatiladi, o‘zbek tilida sapcha ham deyiladi. Shunday qilib hozirgi o‘zbek lug‘atlarida va so‘zlashuv nutqida o‘zbekcha -ak qo‘shimchasi bilan yasalgan so‘z bilan bir qatorda forscha so‘zlar bilan kelgan -ak qo‘shimchalari ham qo‘llangan. Biz bu ishda -ak yordamida yasalgan so‘zlarning ma‘nolariga e‘tibor berganimizda, har ikki tilda qo‘llangan so‘zlar ma‘no jihatdan ko‘p farq qilmaganini ko‘ramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд, 2006; 2-жилд,

Филология / Филология / Philology

2007; 3-жилд, 2007; 4-жилд, 2008; 5-жилд,
2008.

3. Фарҳанги забони тоҷики. I. – М.
Советская энциклопедия.1969. – С.540.

4. Фарҳанги забони тоҷики. II. . – М.,
Советская энциклопедия.1969. – С. 774.

5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy
o'zbek tili.1-jild. – T. Mumtoz so'z. 2010.